

ӘОЖ 82.0; 82.09; МҒТАР 17.01.07
<https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.160>А.С. ӨТЕМІС¹, С.Б. ЕРЖАНОВА²

¹Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: otemis.kaz@mail.ru
²филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: esb@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯ ЖАНРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизм көрінісі туралы баяндалады. Поэзия жанры әдебиеттің лирикаға толы, автордың ішкі тебіренісі мен сезім күйін көрсететін ерекше түрі. Бүгінгі таңда әдебиетті өзге де іргелі ғылымдармен салыстырып зерттеу сөз өнерінің ажарын аша түскендей. Сол себепті мақалада авторлар қазіргі қазақ поэзиясындағы ізденістер, оның ішінде психологизммен байланысын қарастыруға тырысады. Қазіргі белгілі лирик ақындар Тыныштықбек Әбдікәкімұлының, Ақберен Елгезектің поэзиясы нысанаға алынды. Өлеңді оқи отырып, астарында жатқан мағынасын, ақынның көңіл-күйін, психологиялық әсерін, сезімін, өкініші мен күйінішін, қуанышы мен жұбанышын ашып көрсетуге ден қойылды. Әлемнің бірінші ұстазы Аристотельдің «Сенсорлық қабылдау» атты тұжырымы, психоаналитик, психология ілімдерінің негізін қалауға үлесін қосқан ғалым З.Фрейдтің бірқатар ойлары, Л.Я. Гинзбургтің «психологизм» терминіне байланысты тұжырымы, Шеллинг, А. Буров, С.П. Белокурованың да зерделі ойы мен отандық ғалымдар Б. Майтанов, Т. Рахымжанов, А. Таңжарықова, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері жұмыстың мақсатын орындауға әсер етті. Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизмдік көріністерді ашу өзекті саналатындықтан, қазіргі қазақ әдебиетінің белгілі ақындары Т. Әбдікәкімов, А. Елгезек поэзиясындағы психологизм зерттеудің нысанасы етіп алынды.

Кілт сөздер: психологизм, поэзия, сенсорлық қабылдау, көркемдік деталь, әдебиет.

A.S. Otemis¹, S.B. Yerzhanova²

¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: otemis.kaz@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: esb@mail.ru

Manifestation of Psychologism in the Genre of Modern Kazakh Poetry

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Өтеміс А.С., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзия жанрындағы психологизм көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №1 (135). – Б. 247–256. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.160>

*Cite us correctly:

Otemis A.S., Erzhanova S.B. Qazirgi qazaq poezia zhanryndagy psihologizm korinisi [Manifestation of Psychologism in the Genre of Modern Kazakh Poetry] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2025. – №1 (135). – B. 247–256. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.160>

Мақаланың редакцияға түскен күні 06.10.2024 / қабылданған күні 30.03.2025

Abstract. This article describes the manifestation of psychologism in modern Kazakh poetry. The genre of poetry is a unique form of literature, rich in lyricism, reflecting the author's inner emotions and emotional state. Today, analyzing literature in comparison with other fundamental sciences seems to further reveal the beauty of the art of speech.

For this reason, in our article, we attempted to explore the connection between psychological research and modern Kazakh poetry. We focused on the poetry of well-known contemporary lyric poets, Tynyshtykbek Abdikakimuly and Akberen Elgezek. While reading their poetry, we aimed to uncover its underlying meaning, the poet's emotional state, psychological impact, feelings, regrets, sorrows, joys, and consolations.

Our study is guided by the concept of “Sensory Perception” by Aristotle, the world's first teacher, and the ideas of Sigmund Freud, a scholar who contributed to the foundation of psychoanalysis. Additionally, we considered L.Ya. Ginzburg's definition of “psychologism,” along with the philosophical insights of Schelling, A. Burov, and S.P. Belokurova. The studies of domestic scholars such as B. Maytanov, T. Rakhimzhanov, and A. Tanzharykova also influenced our research objectives.

Since revealing the manifestations of psychologism in modern Kazakh poetry is considered relevant, we have taken the works of T. Abdikakimov and A. Elgezek, prominent poets of contemporary Kazakh literature, as the primary focus of our study.

Keywords: psychology, poetry, sensory perception, artistic detail, literature.

А.С. Отемис¹, С.Б. Ержанова²

*¹PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: otemis.kaz@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: esb@mail.ru*

Проявление психологизма в жанре современной казахской поэзии

Аннотация. В этой статье речь идет о проявлении психологизма в современной казахской поэзии. Жанр поэзии – особый вид литературы, насыщенный лирикой, отражающей внутренние переживания и эмоциональное состояние автора. Сегодня изучение литературы в сравнении с другими фундаментальными науками как бы раскрывает смысл искусства речи. Именно поэтому в статье авторы попытались рассмотреть связь исследований в современной казахской поэзии, в том числе психологии. В качестве объекта взята поэзия известных поэтов-лириков Тыныштыкбека Абдикакимулы, Акберена Елгезека. При чтении стихотворения, раскрываются смысл, настроение, психологическое воздействие, чувства, сожаления и состояния радости и утешения поэта. Концепция «Сенсорное восприятие» Аристотеля, первого в мире учителя, ряд мыслей психоаналитика, ученого З. Фрейда, внесшего вклад в основание учения психологии, концепция Л.Я. Гинзбурга, связанный с термином «психологизм», умные мысли Шеллинга, А. Булова, С.П. Белокурова, а также исследовательские работы отечественных ученых Б. Майтанова, Т. Рахимжанова, А. Танжарыковой и др. ученых повлияли на выполнение цели работы. Поскольку выявление проявлений психологизма в современной казахской поэзии считается актуальным, в качестве объекта исследования взяты известные поэты современной казахской литературы Т. Абдикакимов, А. Елгезек.

Ключевые слова: психология, поэзия, сенсорное восприятие, художественная деталь, литература.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі тың жаңалықтарға толы жанр – поэзия. Поэзия – жүрек үні, сезім тебіренісі, ақынның лирикалық «Мені» арқылы жарыққа шығып, оқырман көңіліне сезім арқылы әсер ететін ерекше жанр түрі. Поэзияны бүгінгі таңда тек әдебиеттанудың төңірегінде ғана емес, көптеген іргелі ғылымдармен салыстыра, салғастыра зерттеулер қарастырылып келеді. Психологизм – жан туралы ғылым, жанның, ішкі «Меннің» сезімін, эмоциясын, ерік-қалауын, бейсаналықтың санадан тыс жатқан көрінісін сипаттайтын іргелі салалардың біріне жатады. Ал поэзияда ақынның сезімін, ішкі жан тебіреністерін, эмоциясын, темпераментін, қалауын, ерік-жігерін баайқамау мүмкін емес. Белгілі ғалым Л.Я. Гинзбург психологизм терминіне мынадай анықтама береді: *«психологизм – бұл психикалық өмірді оның қайшылықтары мен тереңдігінде зерттеу»*. Оның ішінде тұжырымы *«психологиялық талдау тікелей түрінде жүзеге асырылады, автордың ой-толғаулары не кейіпкерлердің сезімі түрінде, не жанама түрде бейнелеу – олардың ым-ишарасын, керек әрекеттерін бейнелеуде автор оқырманға аналитикалық тұрғыда жасырын күйінде түсіндіреді»* [1]. Демек ғалымның бұл жоғарыда келтірген пікіріне сүйенсек, психологиялық талдау арқылы ақынның оқырманға аналитикалық тұрғыда анықтай алатын ой-толғауын аңғара алмақпыз. Психоаналитик ғалым Фрейдтің ойынша, «Бейсаналықты түсіну өте маңызды. «Меннің» бір бөлігі ешбір күмәнсіз бейсаналыққа тән. Ал «Мендегі» бұл бейсаналық алдын ала мағынасында жасырын емес, әйтпесе оны бейсананы санасыз белсенді ету мүмкін емес және сананың өзі көп қиындықтар туғызбас еді. Тану қажеттілігімен бетпе-бет келгенде, бейсаналық сипаты біз үшін мағынасын жоғалтатынын мойындауымыз керек. Түптің түбінде бейсаналық немесе сананың өзіндік құны тереңдік психологиясының қараңғылығындағы жалғыз жарық болып табылады». Яғни Фрейдтің пікіріне зейін қойсақ, бейсаналықты жасырын ұстау мүмкін емес, саналы әрекеттің астарында да бейсаналықтың сілемдерін аңғара аламыз [2].

«Прозаға психология араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» деп М. Әуезов атап өткендей, психологизм тек прозада ғана емес поэзия жанрында да бііте қайнасып жүреді. Л.О. Гинзбургтың тілімен айтқанда, «Жан түкпірінің соңғы нүктесіне жету» [2] үшін поэзияда ақынның жан түкпіріндегі небір сезім халдері ашыла түседі. Адамның психологиясы, қорқу, абыржу, құбылу, тебірініп толқу, өмір жолында қалтарысы мен бұлтарысы, өкініші мен өкпесі, арманы мен аңсары, ерік-жігері мен ынтасы, сағынышы мен қызғанышы, сүюі мен күйініші көрініс таппаған поэзияның оқырман жүрегіне дөп басып баруы неғайбыл.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысында түрлі әдістер кешені қолданылды, атап айтқанда, контекстік талдау арқылы шығарманы зерттеу, «психологиялық сыңарластық» әдісі, жаппай іріктеп жинақтау, жүйелеу, салыстырмалы талдау, шығарманың психологиялық көріністерді танытатын тұстарын талдау тәсілдері қолданылды.

Зерттеу барысында Л.Я. Гинзбургтың «О психологической прозе» еңбегі, Л.С. Выготскийдың «Психология өнері» атты еңбегі, сондай-ақ әлемнің бірінші ұстазы Аристотельдің поэзия жөніндегі пікірлері назарға алынып, психоаналитик З. Фрейдтің психологияға қатысты зерттеулері мақала тақырыбын ашуға әсер етті. Отандық ғалымдар Т. Рахымжанов, Б. Майтанов, А. Таңжарықова, т.б. еңбектері назарға алынып, көркем шығармадағы психологизм көрінісі хақындағы пікірлері зерттеудің негізгі межесіне жетуге ықпал етті. Зерттеу мақаласында қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Тыныштықбек Әбдікәкімовтың «Ақшам хаттары» өлеңдер жинағынан, Ақберен Елгезектің «Шексіздік сыртындағы хат» атты жинағынан алынған өлеңдер талқыланды.

Көркем шығармадағы пейзажды ақынның ассоциациялау арқылы бір-бірімен байланыстырып қарауын, қоршаған ортадағы болып жатқан құбылыстарды қабылдағаннан кейінгі әсері арқылы поэзияға ендіретінін байқауға болады. Прозалық туындыда монолог, диалог, портрет, кейіпкерлердің киім-киісі, үй ішіндегі интерьер, т.б. арқылы психологизмнің қалай көрініс табатынын айқындап қарасақ, ал поэзиялық туындыларда көбінесе пейзаж, ырғақтардың кілт тоқтап қалуы, буын санының бірде көп, бірде аз болуы, психологиялық параллелизм (сыңарластыру), шендестіру, т.б. секілді көркемдеуіш құралдар арқылы көрініс тауып жатады.

Талдау мен нәтижелер

Поэзияның өн бойынан ақынның, лирикалық қаһарманның терең психологиялық күйін тану – психологизмнің танылуына әсер етті. Поэзиядағы психологизмнің маңызды әдісі – *көркемдік деталь*. Табиғаттың белгілі бір күйлері қандай да бір жолмен адамның белгілі бір сезімдері мен тәжірибелерімен байланысты (*психологиялық параллелизм*). Бұл жағдайда кейіпкердің ішкі жағдайы ол табиғатқа сәйкес келуі немесе оған қарама-қайшы болуы мүмкін. Мысалы, Тыныштықбек Әбдікәкімұлының «*Боранды түнде*» өлеңін алып қарастырсақ, ақынның армандаған қиялы және қайғылы көңіл-күйімен бірге параллель жүретін сияқты көрінеді. Мәселен, ақын аталған өлеңде түнді үреймен қатар қойып сипаттайды, «*Қап-қараңғы үрейдің арқасын түнге балап, күрең боран, сыртта боран сәт сайын екіленіп кейде адам секілді күрсініп, кейде мекіреніп терезені жалап тұрғанын*» танытады. Тіпті ақын өзінің үрейін түнді сипаттау арқылы жеткізсе, өкінішін боранның сәт сайын күшейіп бірде терезесін соғып, бірде адамша күрсінетінімен қатар суреттеп көрсетеді.

Психологизмді қаузап түссек, әлемнің бірінші ұстазы Аристотельдің пікірінше, «Барлық адамдар табиғатынан білімге ұмтылады. Оның дәлелі – *сенсорлық қабылдауға* ұмтылу. Сенсорлық қабылдау кезінде оның санаға пайдалы не пайдасыз екені жөнінде ақпарат берілмейді. Сенсорлық қабылдау кезінде қабылдаулардың ішінде *көзбен қабылдауды* бірінші кезекте қарастырады. Әрекет етпестен ештеңе істемеген сәтте көруді ғана ұнататынымызды жеткізеді». Ал мұның себебі – көру, басқа сезімдерге қарағанда, біздің білімімізге көп үлес қосып, заттардың көптеген айырмашылықтарын ашып көрсетеді. Сөзімізге тиек болсын деп ақын Тыныштықбек Әбдікәкімұлының «*Сені сую*» атты өлеңін алайық. Аталған өлеңде ақын қара, ақ түстерін (*Ақ өлең, қара ұйқы*), күн, нұр, от («*самайдың тұсынан аққан күн*», «*маңдайдан нұр тарату*») сөздерін көзіміз шалады. Бұл келтірген мысалдар адамның сенсорлық қабылдауы арқылы сезінетін күй. Грек елінің ұлы философы Аристотель жан мен тәннің бірлігі хақында: «Меніңше адам жанының барлық құбылысы тәнмен байланысты: наразылық, момындық, үрей, қайғыға ортақтасу, ерлік, қуаныш махаббат пен жек көру сезімдерін дене де бастан кешіреді», - деп пайымдады [3].

Т. Рахымжановтың пікірінше, «Шынтуайттан келгенде, көркем шығармадағы психологиялық талдаудың тәсілдері мен құралдары өте көп. Солардың бірі – ішкі монолог. Осы орайда: «Үлкен реалистік әдебиетте, - дейді Т. Мотылева, - ішкі сөздің алогизмі кейіпкердің ішкі психикасын толыққанды етіп берудің құралы» [4, 11-б.]. Зерттеуші Т. Рахымжанов көркем шығармадағы психологизмді табиғат пейзажының мезгілдік, мекендік қызметін айта отырып, оны кейіпкерлердің ішкі жан сезімімен қайғы-қасіретімен, жан толқынысымен диалектикалық бірлікте қарастырады. Сондай-ақ шығармадағы психологиялық талдау құралына пейзаждың психологиялық, лирикалық, символикалық, объективті-заттық түрлерін де жатқызады. Табиғат көріністері мезгілдің, мекеннің, уақыттың міндетін атқарумен қатар, қаһарманның табиғат пейзажымен ара қатынасын, көңіл күй әуендерін де аңғартады. Сондықтан халықтың ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерінен жалғасып келе жатқан психологиялық параллелизм күрделене келе, кейіпкер психологиясынан мол хабар береді [4, 65-б.]. Ғалым-сыншы Ш. Елеуқенов «Адамның ішкі

сырын ойлап білген» деген мақаласында: «Психологиялық талдау өнері толысқан шығармада характер өздігінен дамиды сияқты. Жерге себілген дәннің алдымен өркенге, одан өсімдікке, енді бірде дәнге толы сабаққа айналғанын биологтар зерттейді десек, белгілі бір қалыпта жүрекке түскен сезімнің әрекетке айналуын, не ұлғая келе, басқа бір саналы сезімге айналуын жазушы зерттейді. Сөйтіп, психологиялық талдау адамның белгілі бір әрекет үстіндегі сезім күйінің өзіне ғана емес, негізінен, оның бір күйден сан күйге ауысып дамыған диалектикалық процесін суреттейді», - дейді. Сол себептен де ақынның терең психологиялық сезіммен жазылған өлеңдерін психологизмдік тұрғыда қалай көрініс тапқанын анықтау өте өзекті. Жан әлемінің түкпірін аралап, шығармада қандай детальдар арқылы табуға болатынын, қандай табиғи құбылыспен нендей сезімді ассоциациялап тұрғаны психологизмнің негізін анықтауға жол ашады.

Белгілі теоретик ғалым Л.С. Выготскийдің пайымдағанындай, шығарма мазмұнын өз ой-санаңнан, жан дүниенен өткізіп, терең сезінбей, оны түсініп-білу, яғни өнерді психологиясыз тану екіталай» [5, 101-б.], дейтіндей поэзияның өн бойына ену үшін де оқырманның да психологиялық тереңдікте тани алу қажет саналады.

А. Буров: «Белгілі бір табиғи жағдайларға орай адам сезімі, қуаныш-сүйініші, көңіл-күйі көрінетіндіктен, ол нағыз пейзаж қашан да әсерлі болуға тиіс», - деп есептейді [6]. Демек, пейзаж арқылы ақынның көңіл-күйін, күйінішін, күрсінісін, сағынышын, қабылдауын салыстырып қарауға болады. Психологиялық параллелизм арқылы поэзияда кездесетін қыс мезгілін қатігездік, қартаю, жабырқау, суық қабатқа баласақ, жаз мезгілін жастық шаққа, жалындап жарқырауға, жылы қабатқа, ақ көңілдікке теңеп қарауға негіз бар. Сондай-ақ күз мезгілін сары уайымға салыну, сарғайып күту, көңіл қалу, т.б. секілді сезімдермен де салыстыра қарауға болады. Белгілі ғалым А. Таңжарықова табиғи құбылыстардың өзі көркемөнерде көрініс тауып, адамның психологиялық жағдайын танытады деген пікір білдіреді. «Осы табиғаттың өзі. Көркемөнерсіз-ақ ол адам көңіл-күйінің қуаныш-қайғы сияқты әр қилы жағдайымен ұқсас қызық бір мінездер байқатуы ғажап емес. Адам әдетте өз мұңы, өз қуанышымен үндес табиғаттың осындай әр түрлі ғажайып көріністерінен қуат алады» [7, 220-б.].

М. Әуезов: «Нәзік келген көңіл жайын, ой толқыны, сезім ырғағын, психологиялық тартыс пен тайталасты тың тілмен, өзінше бір ораммен орайлап айтқысы келетін талаптар бар. Мұндай болмаған жазушылықта жан жоқ, қасиет жоқ, жылылық, жарастық та жоқ. Сол себепті күнделікті құлаққа сіңген тозыңқы сөзден жазушының қаша сөйлейтіні болады. Әдейі өзінің тілін тақ-тақ тіл етпей, шеберлік, көрік іздегісі келеді. Кенеулі ойды да көрікті, әсерлі етіп айтпаққа талпынады. Көркем әдебиеттің тілінде, поэзиялық лексикада қасиет болса, ол осы беттен табылады» [8], - дейтін ойы поэзиядағы психологиялық аспектілердің де мәнін аша түседі.

Б. Майтанов: «Поэзия арқылы көрніс табатын адам психологиясындағы шындық қоғамға тән таңбалық маңызды бейнелеуге тиіс. Әлеуметтік ортаның белгілі бір құрамы осы тұрғыда ойланса, оны бекерге шығару қате». Ғалымның поэзиядағы психологизмге қатысты «психологиялық сыңарластық» деген ұғымын білдіреді. Т. Әбдікәкімовтің «Ақпан прозасы» өлеңін талдап, келесідей көзқарасын білдірген: «Өлеңнің аты да өмірдің қатігездігімен сабақтас. Пішіндік тұрғыда өзгерістер жол, буын саны, интонациядағы шұғыл қайырымдар, әр қалыпты дауыс жіктерінен аңғарылады. Тұтас мәтін жүйесінде әдеттегі психологиялық сыңарластық теориясына толықтыру енгізілетіндей. Өйткені көңіл-күй сәйкестігі бір немесе екі жол аралатып үндесетін емес» [9, 311-б.]. Яғни атап өткен өлеңде психологизмді танытатын психологиялық сыңарластық ұғымын байқай аламыз. Өлеңдегі қыстың көрінісін «*Күміс тонды ақпан*» деген теңеумен беріп, адамның һәм бүтін бір ұлт тағдырының құрсауда тұрғанын, «*ақ тырнақты аязға ілігуін*» психологиялық тұрғыда сыңарластырып тұрғанын аңғара аламыз.

Белгілі теоретик ғалым Бюхнердің пікірінше, бұл әрекет негізінен сезім мен тілек арасындағы аралық байланыстарды құрудан тұрады. Сонымен қатар барлық ақыл-ой әрекеті жиі қайталанатын және бірте-бірте күшейетін сезімдерден немесе сыртқы әлемнен жүйке арқылы алынған әсерлерден біртіндеп дамиды. Сыртқы әсердің әсерінен туындайтын идеяларды ойлау немесе белгілі бір өзара байланысқа келтіру органы – бұл нақты ми. Бұл жағдайда идеялар ми қыртысының жасушаларын байланыстыратын талшықтар немесе өткізгіш органдар арқылы бір-бірімен байланысады. Бауырсыз өт болмайтыны сияқты, мисыз ой да болмайды. Психикалық белсенділік – ми затының қызметі. Бұл сансыз фактілермен расталған қарапайым ғана шындық [10].

Қабылдау. Канттың ойынша заттарды қабылдау сезімдердің әртүрлі сыртқы берілген материалды белгілі бір жолмен байланыстыратын ақыл-ой әрекетімен анықталады. Сонмен қатар кез келген түйсікпен берілген ұқас сезімдер есте қалады және осы арқылы қазіргі түйсік өзінің ерекше сезімдік сапасымен танылады.

Әсер. Шеллингтің сараптауынша, сыртқы заттар жанға жұмсақ балауыздағы мөр сияқты әсер етеді, оған өз бейнелерін басып, азды-көпті ұзақ есте сақталады.

Әсер әртүрлі тербелмелі қозғалыстар түрінде миға берілетін, мидың бір немесе бірнеше бөлігінде молекулалық қозғалыстарды тудыратын сезім нервтерінің тітіркенуін тудырады. Егер бұл нейро-ми процесі белгілі бір күшке жетсе, ол санада сәйкес сезімдер мен қабылдауларды тудырады, одан кейін олар одан әрі танымдық және психикалық процестер үшін ақпараттарға айналады. Осылайша, әсер ету деп түсінілген нәрсе екі ерекше фактіге бөлінеді: объективті-физиологиялық жүйке тітіркенуі және субъективті-психологиялық [10].

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын Тыныштықбек Әбдікәкімовтің «Ақшам хаттары» жинағындағы өлең жолдарынан қаламгердің психологиялық күйін байқамау мүмкін емес. Өлеңдердің ден бойынан ақынның өткенді аңсауын, күрсінісін, күйінішін, мұңын, аңсаған арманын аңдауға болады. Аталған жинаққа енген «Төбеңдегі аппақ аспан кебіндей» өлеңінде лирикалық қаһарманның бойынан қорқыныш, «алаңдаушылық», мазасыздық, назар аударту, түйсік деңгейінде ой түйю, «бейсаналы түрде ақыл-естен тану», көңілдің бірқалыпты тұрмауы, «күйініш», «түңілу» секілді психологиялық күйлердің бар екенін аңғаруға болады.

Төбеңдегі аппақ аспан кебіндей,
дертті отыңды өршітті!..

Тірлігіңнің бәрі – бекер, тегінде,
Түгің де жоқ меншікті [11, 62-б.].

Нанбайсың ба?

Ындын әлі-ақ сенделтер,

Неменеңе күлесің?...

Қағынулы кара тәнің – ол да ертең –
– кара жердің үлесі [11, 63-б.].

Түңілу – өмірдің өткінші екенін, сағымдай бұлдыраған арманның қол созым жерде тұрса да орындалмайтынын ойлап өмірден баз кешу, тіршіліктің уақытша екенін мойындау, ақынның айтуынша, «төбедегі ақ аспанның өзінің ақ кебіне айналуы». Лирикалық қаһарманның «Мен» күйінің жоғалуын «қағынулы кара тәнің түбінде кара жердің меншігіне айналуымен» салыстыра қарастырсақ болады. Демек, лирикалық кейіпкердің психологиясында түңілу, өмірден баз кешу, өзіндік «менін» жоғалтуын, жарқын болашақтан күдер үзу секілді сезімдерін байқауға болады.

Ақын Тыныштықбек Әбдікәкімов «Боран алдында» өлеңінде лирикалық қаһарманның алда болатын бір қиындықты («боран») сезінуін байқаймыз. Өлеңде «психологиялық сыңарластықтың» үлгісі байқалады. Табиғаттағы хал-ахуалдың адам көңілімен сыңарласқан сәттері «талдың жалаңаштануы» - адамның азуы, «желдің сол қапталдан» соғуы – сол

кезеңдегі солақай саясаттың көрінісі, «Жалықты ғой бала да сырғанаудан» - қайта ақпан келе қалса сырғанап беретін бала жоқ, яғни аумалы-төкпелі күйде жүрген халықтың сырғымалы өмір тұрмысынан шаршағанын, бірқалыпты тіршілікті аңсайтын сезімді аңғарамыз.

«Қой – ашқарақ, төл – тоңғақ, жусан – өлі,
Тал – жалаңаш, бұлт – үркек, жел – солақай.
Бәлкім, қайта билігін құрмақ Ақпан?!
Жалықты ғой бала да сырғанақтан...
Бір пәле бар, әйтеуір келмей тұрып,
Босағаны мысыққа тырналатқан» [11, 11-б.].

Ақын өлеңімен қатігез тағдырды «Ақпан» айы арқылы көрсетіп, көңілдің жаурағанын, адамның әрі-бері сырғанақтап, мұз үстінде отырғандай күй кешуін, ел-жұрттың жел соқса қалт-құлт етіп, қай тұстан «боран» келіп қалар екен деп алаңдаушылыққа салынып, мазасыздық, қорқыныштың дәмін тататынын аңғартады.

«Күллі тамыр күрсініске түйрелген» өлеңі ақын Тыныштықбек Әбдікәкімовтің терең психологиялық күйінен туып, күрсініп, күйініп жазған өлең қатарына жатады. «Күллі тамыр» деген теңеуді күллі адамға баласа, сол адамның өмірі тұтастай күйінішке түйрелгенін жеткізеді. Лирикалық қаһарманның мылқау күй кешуден, яғни іште жатқан ойын, пікірін, көзқарасын ішіне жұта беруден, үндемеуден ұйқыдан айырылып «мызғымауды үйренгем» деп келтіреді. Мылқаулықты «қиын «әнге» балайды. Бірде бұл өлең Жаратқанға табынуға ұқсаса, енді бірде ғашығына үн қатуымен ерекшеленеді. Демек ақынның ғашығы – Жаратушы. Жаратушының тілін таңсық етіп, тоғанбасқа шарасы жоғын, өзін топырақтан жаралғанын, «қан мен сүтке» иленген бір пенде екенін есіне алып күрсінеді. Ғашығының (Жаратушының) тілін түсінуге, оны көруге талпынатынын аңғартады.

«Күллі тамыр күрсініске түйрелген –
– мылқаулықтан
мызғымауды үйренгем.
Сен келдің бе ...толғанбасқа қоймадың,
Топырақ ем, қан мен сүтке иленген.
Мың бір Айды шырақ еткен миына –
– мылқаулықтан
қашып шықтым!..
Қиын ән.

Сұлулықтың ұшындағы (сендегі),
Сүйген ерін діріліне сиынам» [11, 49-б.].

Ақын күрсінген өмірдің жарқын жаққа бет бұруын Жаратқанмен (ғашығымен) тілдесу арқылы жеңіп шығуға болатынын тұспалдайды. Өлеңде «күрсінуге», «іштен тыну», «толғану» секілді терең психологиялық сезімдерді байқауға болады.

«Түстей алман, келсе-дағы түстегім.
Маңдайымнан жалғыз рет сипасаң,
Жан бітеді жұлдыздарыма іштегі!
Ғайып бола көрмеші енді, тәңірім...» [11, 49-б.].

Тыныштықбек Әбдікәкімов сипаттап жазуға тіл жетпейтінін, «тек маңдайдан бір сипау» яғни жылулықты аңсаған ақынның ішіндегі «жұлдыздарына жан бітіруі» - үміт отының жануын білдіреді. «Ғайып бола көрмеші» деуі арқылы лирикалық қаһарманның қалау, тілеу, алға ұмтылу деген секілді психологиялық күйін аңдаймыз.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік өрнектер салып жүрген Ақберен Елгезектің «Шексіздік сыртындағы шам» атты жинағында қаламгерге күйші, жазушы Таласбек Әсемқұлов «Поэзия – қанның сияға айналуы» деген Т. Элиоттың сөзінен дәйек келтіре отырып, келесідей пікір білдіреді: «Бұл – адасқан, адасқан себепті кешіккен, кешіккен

себепті айнып, күйреп жеткен Мағжанның жыры!» [12, 31-б.]. Адасу – адамның өз-өзін іздеудегі алабұрту сезімі, кейде жөнін табам дегенмен де жөнсіздікке ұласу. Демек ақын Ақберен Елгезектің өз-өзін іздеуі, сол үшін де біраз уақытты артқа тастап, соңында күйреген, қажыған рухын табуы. Поэзиядағы психологизм арқылы тек жан әлемінің терең сілемдерін ғана емес, рухтың құдіреттілігін де танымыз. Ақберен Елгезек өлеңдерін оқып, риторикалық сұрақтарды көбірек байқаймыз. Өлеңдерінің көпшілігі терең психологиялық күймен жазылған. Мәселен, «Шексіздік сыртындағы шам» атты өлеңдер жинағының өзінің атауы психологизмнің бір көрінісін танытады. «Шексіздік» деп ақын адам жанын аңғартатындай, яғни өз жаныңның сыртынан өз жүрегіңе шамды жаға отырып, үніліп қарауың. Жаныңды ауыртатын сезімдерді анықтап, терапия іздеу. Ақберен Елгезек аталған жинақта өз жанының шексіздігіне сырттай қарайды, бақылайды. Ақынның «Жіберілмеген смс» өлеңінен сағыныштың, жүректің терең үніне, іште айтылмай қалған сырдың барына, тылсым түнге мұңын шағатын адамның психологиялық көңіл-күйін байқауға болады.

«Жанарымыз жұлдыздардан жаралған,

Жүрегіміз шашыраған аралдар.

Сен – деміңсің, басталатын самалдан,

Мен – өлеңмін, тылсым түнге қамалған» [12, 283-б.].

Ақын Ақберен Елгезек махаббат сезімінің құдіретті үнін танытады. Адамның көз жанарының өзі көптеген сырдан дерек береді. Жанардағы жалындаған жұлдыздар деп теңеп көрсету арқылы ғашық отының маздап жануын аңғартады. Демге балаудың өзі лирикалық қаһарманның ғашығына деген тәуелділігін де көрсетіп береді.

«Көзіңдегі мұхит – менің мекенім,

Толқын шашың – сыйынатын тотемім!» [12, 283-б.].

Жоғарыда ақын «көз» деп адамның дене мүшесін тағы да екі рет қолданады. Бірі – жанар, бірі – көз. Мақаламызда әлемнің екінші ұстазы Аристотельдің «сенсорлық қабылдау» деген түсінігін беріп кеттік. Демек, адам сенсорлық қабылдаулардың ішінде көз арқылы қабылданатын ақпаратты ұзағырақ әрі тез есте сақтап қалатыны белгілі. Ақын «көз жанары» арқылы лирикалық қаһарманның психологизмін танытатындай. Яғни, «жанардағы жұлдыздар», «көздегі мұхит» деген тіркестер лирикалық қаһарманның терең ақыл-парасаттың адамы екенін, оның таза, пәк сезімді аңсайтынын, мұхиттай тыныштықты жаны қалайтынын аңғаруға болады. Сондай-ақ Фрейдтің айтуынша, «ішкі психологиялық процесс тұлғаның тіл табиғатына экспрессивті түрде әсер ететінін» ескерсек, поэзиядағы лирикалық қаһарманның көңіл-күйі мен эмоциясының да көрінетінін растауға болады [13]. Ақынның ішкі болмысы, табиғаты, нәзік сезімге толы иірімдері өлең арқылы оқырманға жетеді. Тілдегі инверсия, метафоралы аталымдар, шендестіру сынды құбылыстар әдеби талдаудың негізінде поэзия мәселесінде көбірек қарастырылып жүр [14]. Оқырман тек мазмұнмен шектелмеуі керек. Ақынның табиғатындағы көріктеуіш құралдардың қай жерде не үшін қолданғанын, не үшін теңеудің сол түрін өлеңге өрнек еткенін білуі шарт.

Қорытынды

Қазіргі қазақ поэзиясы еркін ұйқасқа құрылып, буын саны кейбір жолдарда күрт кеміп, кейде артып отыратыны, постмодернизмнің бір ұшқыны барын, психологизмсіз поэзияның жұтаң қалыпта көрініс табатынын аңғардық. Б. Майтановтың зерттеулерінен психологизмнің негізінен уайым, мұң, күмән немесе өзіне қарата айтылатын мысқыл, шарасыздық, көңілдің толмауы, жатсыну секілді эмоционалдық мезеттер нәзік түрде астарлы суретпен бейнелі түрде назар өткірлігі, оқшаулығы арқылы қамтылады. Мақаламызда қос ақын Тыныштықбек Әбдікәкімов пен Ақберен Елгезек шығармашылығындағы психологизм көрінісін жоғарыда келтірген мысалдар арқылы көрсетуге тырыстық.

Қазіргі қазақ поэзия жанрында психологизмнің аспектілерінің көрініс табатынын ақындардың пейзажды психологиялық параллелизммен беруімен, көркемдік деталь, әрекеттерді қабылдағаннан кейінгі әсерімен, оның шығармада көрініс табуымен анықтауға болатынын аңғардық. Көбінде сенсорлық қабылдаудың ішіндегі көз арқылы қабылдаудың бірінші кезекке шығатынын, сол арқылы лирикалық қаһарманның психологиялық күйі танылатынын аңғардық. Сонымен қатар көркем туындада ақынның бейсанасының көрініс беретіні, нейро-ми процесі белгілі бір әрекетке жетсе, ол санада сәйкес сезімдер мен қабылдауларды тудырады, одан кейін олар одан әрі танымдық және психикалық процестер үшін ақпараттарға айналады. Ал ақпараттар көркем сөз түрінде жарыққа шығады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гинзбург Л.О. О психологической прозе. – М.: Интрада, 1999. – 213 б.
2. Фрейд З. Я и оно // Избранное. – М.: Эксмо, 2017. – 160 с.
3. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т.2. – М.: Мысль, 1976. – 373 с.
4. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 221 б.
5. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 318 с.
6. Буров А. Эстетическая сущность искусства. – М.: Искусство, 1956. – 261 с.
7. Таңжарықова А. Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар. – Алматы: Үш Қиян, 2012. – 360 б.
8. Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық. II том. – Алматы: Жазушы, 1969. – 364 б.
9. Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
10. Мир философии: Книга для чтения. Исходные философ. проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
11. Әбдікәкімов Т. Ақшам хаттары. – Алматы: Жалын, 1993. – 129 б.
12. Елгезек А. Шексіздік сыртындағы шам. – Астана: Хантәңірі, 2014. – 324 б.
13. Billig M. A Psychoanalytic Discursive Psychology: from consciousness to unconsciousness // Discourse Studies. – 2006. – №8(1). – P. 17–24. <https://doi.org/10.1177/1461445606059546>
14. Жутаева А.К., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы, Филология сериясы. – 2020. – №2 (178). – Б. 137–144. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18>

REFERENCES

1. Ginzburg L.O. O psihologicheskoi proze [Psychological prose]. – M.: Intrada, 1999. – 213 b. [in Russian]
2. Freud Z. Ia i ono [Me and it] // Izbrannoe. – M.: Eksmo, 2017. – 160 s. [in Russian]
3. Aristotel. Sochinenia v 4-h tomah. T.2. [Essays in 4 volumes. Vol. 2.]. – M.: Mysl, 1976. – 373 s. [in Russian]
4. Rahymzhanov T. Romannyn korkemdik alemi [The artistic world of the novel]. – Almaty: Rauan, 1997. – 221 b. [in Kazakh]
5. Vygotskiy L.S. Psihologia iskusstva [Psychology of art]. – M.: Pedagogika, 1987. – 318 s. [in Russian]
6. Burov A. Esteticheskaiia sushnost iskusstva [The aesthetic essence of art]. – M.: Iskusstvo, 1956. – 261 s. [in Russian]
7. Tanzharyqova A. Qazaq prozasyndagy etnografialyq zhane folklorlyq saryndar [Ethnographic and folklore trends in Kazakh prose]. – Almaty: Ush Qian, 2012. – 360 b. [in Kazakh]
8. Aueзов M. Shygarmalar. 12 tomdyq. II tom [Works. 12 volumes. Volume II]. – Almaty: Zhazushy, 1969. – 364 b. [in Kazakh]
9. Maitanov B. Tauelsizdik – kures muraty: zertteuler men maqalalar [Independence – the ideal of struggle: research and articles]. – Almaty: Qus zholy, 2012. – 490 b. [in Kazakh]

10. Mir filosofii: Kniga dlia chtenia. Ishodnye filosof. problemy, poniatia i principy [The World of Philosophy: A book to read. The original philosopher. problems, concepts and principles]. – M.: Politizdat, 1991. – 672 s. [in Russian]
11. Abdikakimov T. Aqsham hattary [Evening letters]. – Almaty: Zhaly, 1993. – 129 b. [in Kazakh]
12. Elgezek A. Sheksizdik syrtyndagy sham [Lamp outside Infinity]. – Astana: Hantaniri, 2014. – 324 b. [in Kazakh]
13. Billig M. A Psychoanalytic Discursive Psychology: from consciousness to unconsciousness // Discourse Studies. – 2006. – №8(1). – P. 17–24. <https://doi.org/10.1177/1461445606059546>
14. Zhutaeva A.K., Erzhanova S.B. Qazirgi qazaq poeziasyndagy kognitivtik ugymdar [Cognitive concepts in modern Kazakh poetry] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ul'tyq universitetinin Habarshysy, Filologia seriasy. – 2020. – №2 (178). – B. 137–144. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18> [in Kazakh]